

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

На основі критичного аналізу досліджень проблеми смислу подано основні теоретико-методологічні підходи до вивчення смислової сфери особистості. Виділено основні хронологічні етапи досліджень проблеми смислу відповідно до домінуючих на них методологічних підходах до її вивчення.

Ключові слова: *смысл, особистість, смислова сфера, смислові утворення.*

Постановка проблеми. Останні десятиріччя знаменують собою значне підвищення уваги наукових досліджень до категорії смислу та її корелятив: значення, особистісний смисл, динамічна смислова система, смислова сфера, смислові структури, смислова реальність, сенс життя, смислові процеси, сенсотворення [1; 5–9]. І все ж таки є підстави констатувати недостатній рівень їх теоретичного опрацювання і водночас недооцінку їх життєво-практичної, а не лише науково-теоретичної ролі.

Чималою є заслуга Д. О. Леонтьєва [7] в уточненні й узагальненні змісту цих категорій, знаходженні їх взаємозв'язків та місця в структурі особистості, їх ролі в смисловій регуляції життєдіяльності, – завдяки чому вказані феномени набули чіткого загальнопсихологічного статусу й репрезентували загальнопсихологічну концепцію смислу. Завдяки широким можливостям категорії «смысл», – оскільки вона співвідносна і з об'єктивною і з суб'єктивною, і з інтерсуб'єктивною реальностями, знаходиться на перетині діяльності, свідомості й особистості – породжуються й труднощі в його розумінні та дослідженні, існують різноманітні, часто-густо суперечливі його дефініції, нечіткості в операціоналізації тощо [7].

У зв'язку з цим **метою** нашого дослідження є визначення основних теоретико-методологічних підходів до проблем смислу, смислової сфери особистості та розвитку смислових утворень.

Слід зазначити, що поняття «смысл» є полісемантичним. Воно має різне змістове навантаження у різних наукових дисциплінах: логіці, психології, лінгвістиці, соціолінгвістиці, семантиці. На відміну від значення, в якому репрезентована всезагальна ідеальна форма існування предметного світу, духовна форма кристалізації суспільного досвіду, суспільної практики людства, смисл є індивідуальним, суб'єктивним [9]. Він виникає на перетині суспільно відрефлексованого значення, що закодоване у знаках, та індивідуального досвіду людини.

Традиція розгляду смислу в низьці філософських категорій бере свій початок ще в античній філософії. Наразі це поняття розглядається в семантичних ланцюгах: смисл – значення, смисл – інформація. З філософії (в першу чергу, з екзистенціалізму, з робіт А. Камю і Ж.-П. Сартра, а також з наук про мову) поняття сенсу і пов'язаних з ним моральних та етичних проблем існування людини на початку ХХ століття прийшло в психологію. Зайнявши чільне місце в екзистенціальній психології і лінгвістиці, поняття сенсу збагатило низку теоретичних і методологічних підходів у психологічній науці.

У психології поняття «смысл» пов'язане, перш за все, з уявленнями про людину, її особистість та діяльність. Поняття «смысл» з'явилося, як пише Д. О. Леонтьєв [7], в роботах В. Дільтея, Е. Шпрангера, З. Фрейда, А. Адлера, К. Левіна. Згодом – в сорокові роки минулого століття – у працях В. Франкла, О. М. Леонтьєва та інших. В 50-60-і роки спостерігається істотне підвищення інтересу до проблематики сенсу в західній психології. Таке загострення інтересу пов'язане, перш за все, з феноменом смисловтрати в післявоєнні десятиліття. Ми не будемо зупинятись на детальному аналізі досліджень категорії смислу зарубіжними вченими, оскільки такий детальний критичний аналіз презентовано Д. О. Леонтьєвим [7] у відповідній монографії. Лише відмітимо, що, загалом, в західних психологічних дослідженнях смисл розглядається в двох основних аспектах: як взаємодія особистісного та суспільного, соціального в людині та як вершина особистісного розвитку, інтеграція особистості. Погоджуючись з Д. О. Леонтьєвим [7] можна стверджувати, що в роботах класиків психоаналізу (З. Фрейда, А. Адлера, К. Г. Юнга) містяться майже всі ідеї, розвинені в найбільш пізніх підходах до проблеми смислу.

У більшості західних досліджень смисл розглядається як узагальнена світоглядна категорія (макрорівень аналізу феномену), тоді як у вітчизняній психології минулого століття пошуки були спрямовані на вивчення конкретних механізмів смислової динаміки, смисл вивчався у контексті певної конкретної діяльності, з точки зору її мотивів та цілей; місця феномену в структурі свідомості чи особистості (мезорівень) та на мікрорівні – смисл окремих операцій (операційний смисл дії).

У перших дослідженнях проблематики смислу вітчизняною психологією переважав діяльнісний підхід. Глибоке психологічне дослідження категорії смислу починається в 30-ті роки минулого століття з роботи Л. С. Виготського «Мислення і мовлення» [4]. Починаючи з психолінгвістичного розуміння феномену в процесі аналізу співвідношення понять «значення» і «смысл», вчений розширює контекст останнього до проблеми свідомості: «Свідомість загалом має смислову будову. Ми розмірковуємо про свідомість в

залежності від смислової будови свідомості, оскільки смисл, будова свідомості – ставлення до зовнішнього світу...Смислоутворююча діяльність значень до певної смислової будови самої свідомості» [4, с. 165].

Розвиваючи погляди Л. С. Виготського щодо смислу, О. М. Леонтьєв відмічає, що він «... виступає в свідомості людини як те, що безпосередньо віддзеркалює і несе в собі її власні життєві стосунки» [7, с. 277]. Чималою є заслуга О. М. Леонтьєва і в узагальненні змісту цієї категорії, наданні їй чіткого загальнопсихологічного статусу. Окрім загального визначення смислу як суб'єктивної значущості певної об'єктивної значущості («значущість значущості», згодом – «особистісний смисл») О. М. Леонтьєв розглядає операційний аспект феномену, вказуючи його місце в структурі діяльності. Відповідно до такого визначення, особистісний смисл є відображенням у свідомості ставлення мотиву (діяльності) до мети (дії) [8, с. 290].

В останній своїй монографії О. М. Леонтьєв починає розглядати смисл в контексті проблеми особистості. Структуру особистості він подає не лише як сукупність «...головних, всередині ... ієрархізованих, мотиваційних ліній» [9, с. 221], але й як зв'язну систему особистісних смислів.

Д. О. Леонтьєв [7, ст. 85], аналізуючи дослідження смислу О. М. Леонтьєвим, відзначає, що останній виділяв три аспекти у вивченні феномену: структурний, генетичний і функціональний. Структурний аспект передбачає дослідження місця особистісного сенсу в структурі діяльності, свідомості і особистості. Генетичний аналіз дає уявлення про породження, формування і динаміку сенсу. Функціональний аспект визначає місце і роль сенсу в діяльності та інших психічних процесах.

Проте, не зважаючи на те, що вивчення О. М. Леонтьєвим корелятивів смислу, особистісних смислів, побудова відповідної концепції тривали з 40-тих до 70-х років, теоретичне значення даного конструкту майже не змінювалися. Концепція особистісного сенсу збагачувалася уявленнями про співвідношення між смислом і, відповідно, діяльністю, мотивом, значенням, свідомістю, особистістю.

Праці Л. С. Виготського 30-х років та О. М. Леонтьєва до 70-х років минулого століття знаменують собою перший етап вивчення смислу (як пояснювального поняття), смислових утворень і, перш за все, особистісного смислу, у діяльнісному підході. Подальше вивчення феномену відбувалося по лінії його диференціації та впровадженні й дослідженні нових аспектів смислової сфери.

Впродовж 70-х років (другий етап дослідження смислової сфери) теоретичне навантаження та узагальненість понять смислу, особистісного смислу призвели до необхідності виникнення нових уявлень про смислові утворення особистості. Першим на необхідність диференціації поняття смислу звернув увагу В. К. Вілюнас [3]. Наслідком цього було введення ним такого родового терміну як «смислові утворення» і поняття «смисл мотиву», який розглядається як механізм смислоутворення. В. К. Вілюнас вважав, що смислові утворення відображають не об'єктивні властивості речей, а їх ставлення до задоволення потреб суб'єкта. Смисл мотиву є провідним смислом до похідних смислів, якими ситуативно наділяються в свідомості людини її цілі. Диференціюючи та розглядаючи співвідношення між вербалізованими та невербалізованими смислами, вважає, що перші є наслідком усвідомлення останніх, розв'язання «задачі на смисл», а також істинними «одиницями» свідомості [3, с. 94, 99]. Смислові утворення досліджувалися і Є. В. Субботським, А. Г. Асмоловим, Б. С. Братусем, Б. В. Зейгарник, В. А. Петровским, А. У. Хараш, Л. С. Цветковою та іншими. Ці вчені розглядають смислове утворення як специфічну базову одиницю особистості, яка має наступні властивості: є похідною від реального буття суб'єкта, має об'єктивну позицію в суспільстві, предметність, незалежність від усвідомлення і некодифікованість в системі значень. В руслі діяльнісного підходу вводяться й інші споріднені поняття: смислова установка (О. Г. Асмолов), смисловий конструкт (В. В. Столін, М. Кальвіно), операційний смисл (О. К. Тихомиров).

Далі, у 80 - ті роки двадцятого століття (третій етап), розвиток уявлень про смислові утворення особистості йшов по шляху розвитку структурної лінії аналізу смислових утворень, інтеграції цих уявлень, створення класифікацій смислових утворень, виникненні таких синтетичних понять, як «динамічна смислова система», «смислова сфера особистості», концепції смислової саморегуляції та смислової динаміки. Характерною рисою цього етапу є те, що поняття смислу виходить за рамки суто діяльнісного підходу і починає вивчатися на перетині діяльності, свідомості й особистості. Як зазначав Ф. Є. Василюк, смисл – «...граничне утворення, в ньому сходяться свідомість і буття, ідеальне і реальне, життєві цінності і буттєві можливості їх реалізації» [2, с. 129]. Він був одним з перших хто почав досліджувати смислову реальність не в рамках структурно-функціонального підходу, а з позицій динамічного [2]. Для пояснення смислової динаміки автор, навіть, ввів нове поняття «смислосудівництво».

Найбільший вклад в розвиток уявлень щодо структурної організації смислової сфери особистості зробили О. Г. Асмолов, О. З. Басіна, Б. С. Братусь, Д. О. Леонтьєв, О. Є. Насиновська, які розглядають смислові утворення в площині стосунків «особистість – діяльність», а також В. В. Столін – в площині «діяльність – свідомість».

Вперше поняття «смислова сфера особистості» було введено і досліджено Б. С. Братусем. Він більш широко, порівняно з О. М. Леонтьєвим, описує явище смислоутворення і розуміє його не як діяду мотив – ціль, а як низку відношень меншого до більшого, в яких і народжується смисл. Б. С. Братусь [1] також розглядає складну динамічну систему, що утворює особливу смислову сферу особистості й обумовлює її життєдіяльність. Він вважає, що смислові утворення (смисл, смислова динамічна система) є основними конституційними одиницями свідомості особистості. Смислові утворення є тією складовою свідомості, яка безпосередньо зв'язує суб'єкта з дійсністю.

Таким чином, смислові утворення, а також особистісні смисли породжуються цілою системою ставлень, а не поодинокими ізольованими ставленнями. Відношення дії до мотиву породжує відношення мотиву до більш широкого смислоутворюючого мотиву і так далі – до сенсу життя. Цінності також відносяться до смислових утворень. Проте, не власне цінності – «діти», «щастя майбутніх поколінь» – тощо є сенсами життя людини, а множина складних зв'язків, співвідношень, принципів, які породжуються цими мотивами і створюють зв'язну систему смислів. В такому випадку смислове утворення, як і особистісний смисл, не є родовим, узагальнюючим поняттям, а лише частковою конкретизацією цього глобального смислоутворюючого ставлення на певному рівні.

Смислові утворення у Б. С. Братуся, порівняно з особистісними смислами (ставлення мотива до цілі), мають більш загальний характер і знаходяться поза мотивами й виконують дві функції: функцію створення ескізу майбутнього та моральної оцінки дії. Моральна оцінка, на відміну від ситуативної, має інше надситуативне підґрунтя, особливий психологічний план. Такою опорою є для людини система смислових утворень і її усвідомлення.

Заслугою Б. С. Братуся [1] є й виділення в смисловій сфері особистості низки якісно своєрідних рівнів. Автором описується багатовимірність смислової сфери суб'єкта, що виражається в диференційованому впливі смислових утворень на його поведінку й у різному ступені усвідомленості ним особистісних смислів. Ним виділено наступні рівні смислової сфери: а) нижчий, нульовий рівень – це *прагматичні, ситуативні смисли*, що визначаються предметною логікою досягнення мети в даних умовах; б) перший рівень – *егоцентричний*, який визначається особистою вигодою та зручністю; в) другий рівень – *групоцентричний*, в ньому смислове ставлення до дійсності визначається референтною малою групою; г) третій рівень – *просоціальний*, він включає в себе суспільну та загальнолюдську, тобто власне моральну смислову орієнтацію; д) четвертий рівень, вищий – смислове ставлення впливає з *відчуття зв'язку з Богом*. На цьому рівні визначаються суб'єктивні стосунки людини з безмежним, встановлюється її особиста релігія, тобто ставлення до межових проблем і сенсів життя. З цим рівнем Б. С. Братусь зв'язує ядро особистості, що задається системою загальних смислових утворень. Концепція смислових утворень особистості Б. С. Братуся вказує на важливий зв'язок психології особистості з основними проблемами етики, аксеології, філософії.

Доповнюють погляди Б. С. Братуся дослідження О. З. Басіної (1986), яка виділяє три ієрархічні рівні смислової сфери особистості: загальні смислові орієнтації, частинні смислові утворення і актуальні смислові змісти. Авторка диференціює смислові утворення за наступними параметрами: узагальненість, стійкість, характер участі в процесі смислоутворення, спонуки та регуляції діяльності.

Найбільш широка диференціація смислової сфери особистості подана в працях О. Є. Насіновської (1982, 1988) з позицій особистісного підходу. Для нас важливим є виділення вченою активно-дієвого характеру смислових утворень в контексті досліджень механізмів мотивації. Вона, як і попередня дослідниця виділяла три види смислових утворень: смислоутворюючі мотиви, смислові установки, особистісно-значущі емоційні переживання. При цьому особистісно-значущі емоційні переживання є формою суб'єктивної презентації особистісного смислу, смислова установка – об'єктивною формою його існування. Згодом [10] ці види смислових утворень вона замінила на особистісні смисли, а смислові установки та особистісно-значущі емоційні переживання розглядала як його форми. Дослідниця ввела і нове поняття – «прагматичний смисл», розуміючи під ним релевантне зовнішнім мотивам-стимулам значення, яке виконує стосовно них ті ж функції, що й особистісний смисл стосовно смислоутворюючих мотивів. Заслуговує на увагу й диференція смислових установок (фіксоване утворення, конкретно-ситуативна смислова установка).

Прибічником багатомірної системної організації смислових утворень є і О. Г. Асмолов (1983, 1984). Ілюстрацією цьому є введене ним поняття «динамічна смислова система», яка має складну ієрархічну структуру: обистісні смисли, смислоутворюючі мотиви, смислова установка і є одиницею аналізу особистості. Ієрархічні відносини між складовими цієї системи обумовлюють її внутрішню динаміку.

На початку 80-х років минулого століття починає займатися розробкою загальнопсихологічних уявлень про «смисловий вимір людського буття» і Д. О. Леонтьєв [6, с. 5]. Ним було запропоновано класифікацію смислових структур і модель структури особистості, в основі якої лежало розуміння смислових структур особистості як трансформованої форми життєвих ставлень [6]. В цій праці було також представлено концепцію смислової регуляції життєдіяльності, в якій презентовані специфічні функції різних смислових структур. Автор усвідомлював обмеженість статичної форми розгляду смислової сфери особистості та умовність виділених дискретних смислових структур. Такі обмеження мали і описані вище теоретичні моделі.

Попри розмаїття теоретичних моделей смислової сфери особистості та смислових утворень Д. О. Леонтьєв [7] сформулював низку загальних теоретичних положень діяльнісного підходу щодо проблеми смислу, а саме:

а) смисл породжується реальними стосунками, що зв'язують суб'єкта з об'єктивною дійсністю; б) джерелом смислоутворення є потреби і мотиви особистості; в) смисл має дієвість і виконує функції регуляції практичної діяльності; г) смислові утворення не існують ізольовано, а утворюють єдину систему.

У кінці 80-х років дослідження смислової сфери почало виходити за рамки класичного діяльнісного підходу. У 90-х роках минулого століття починається четвертий етап у вивченні смислової сфери особистості. Смислова реальність починає досліджуватися у декількох контекстах: а) духовного буття людини, людського життя загалом, у рамках «вершинної психології», неklasичної психології, б) доповнення

структурно-функціонального аналізу смислової сфери особистості і смислової регуляції діяльності динамічним, в) емпіричного дослідження смислової сфери. Приєднуємося до думки Д. О. Леонтьєва [7], що наразі набув актуальності погляд О. М. Леонтьєва (1983) на проблему особистості, як таку, що створює особливий психологічний вимір, порівняно з тим, в якому вивчаються психічні процеси, а також положення В. Франкла (Frankl, 1979) про смисловий вимір людини, який надбудовується над біологічним та психологічним вимірами. При такому підході людина розуміється не як статичний об'єкт, а як динамічний, який нерозривно пов'язаний зі світом, в якому протікає його життєдіяльність. Розробляється смисловий підхід до вивчення особистісного розвитку, а також реалізується динамічний підхід в дослідженнях смислової сфери.

У відповідності до вище викладених поглядів Д. О. Леонтьєв [7] розробляє єдину загальнопсихологічну концепцію смислу, досліджує його природу, форми існування і механізми функціонування в структурі діяльності, свідомості, особистості, міжособистісної взаємодії. Поставивши проблему переходу від структурно-функціонального до динамічного аналізу смислової сфери особистості і смислової регуляції діяльності, він виділяє три роди смислових процесів: смислоутворення – поширення смислових систем на нові об'єкти і породження нових похідних смислових структур; смислоусвідомлення – відтворення контекстів і смислових зв'язків, що дозволяють вирішити завдання на смисл об'єкту, явища і дії; смислопобудова – змістовна перебудова життєвих стосунків і смислових структур, в яких вони заломлюються.

Здобутком українських учених на цьому етапі є дослідження онтогенетичної динаміки смислогенезу. І. Є. Колесникова [5] з енергоінформаційних позицій доводить, що в дитинстві, отрочстві та юності відбувається саморозгортання механізмів переживання і усвідомлення, що надалі обумовлюють можливість особистісного способу буття людини. Причому, виняткову значущість в духовному розвитку особистості має дитинство, оскільки саме в цей період повинно відбутися саморозгортання механізму переживання, що обумовлює контакт людини з Духовними основами Буття (граничними сенсами), природою, навколишнім світом, самим собою, своїм внутрішнім «Я». Несформованість механізму переживання є загрозою для втрати цих зв'язків, відчуження особистості від самої себе.

Отже, узагальнюючи сказане вище, можемо зробити **висновок**, що смислова сфера особистості є не лише конкретно психологічною структурою, а складною та багатогранною смисловою реальністю, що приймає різні форми та проявляється через різноманітні психологічні ефекти.

Перспективою подальших досліджень є побудова структурно-динамічної моделі емпатійної детермінації смислової сфери та її апробація.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Братусь Б. С.* Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
2. *Василюк Ф. Е.* Психология переживания / Ф. Е. Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
3. *Вилюнас В. К.* Психология эмоциональных явлений / В. К. Вилюнас. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. — 142 с.
4. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений: В 6 т. / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. Т. 1. – 487 с.
5. *Колесникова И. Е.* Механизм смыслогенеза личности в онтогенезе: морфогенетический и онтологический контекст: [моногр.] / И. Е. Колесникова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 205 с.
6. *Леонтьев Д. А.* Структурная организация смысловой сферы личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1988. – 23 с.
7. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.
8. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики. 3-е изд. / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 575 с.

9. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

10. *Насиновская Е. Е.* Методы изучения мотивации личности / Е. Е. Насиновская. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. — 80 с.

Подано до редакції 07.09.12
